

GÜNÜMÜZE GÖRE SEHÎ BEY DÎVÂNÎ'NDAKİ ARKAİK UNSURLAR*

ACCORDING TO TODAY ARCHAIC ELEMENTS IN THE DÎVAN OF SEHÎ BEY

АРХАИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ДИВАНЕ СЕХИ БЕЙЯ

Yrd. Doç. Dr. Hakan ÖZDEMİR*

ÖZET

Klasik edebiyat verdiği ürünlerle bugün yalnızca edebiyatçılar için değil dilciler için de zengin bir kaynak olma niteliğine sahiptir. Sosyal hayata ve diğer kültürel değerlere ait pek çok bilgi gibi dönemin birçok özelliği, bu metinler yardımıyla takip edilebilirken bunun yanında söz varlığında veya birtakım gramer şekillerinde görülebilen arkaik özellikler incelemeye değer konular oluşturmaktadır. Bu konu çerçevesinde ele alınan *Sehî Bey Dîvânı* XVI. asırda Türk dilinde yaşayan arkaik unsurların bir kısmını barındırması bakımından önemli verileri ihtiva etmektedir. *Dîvân*'da sıkça görülen arkaik şekillerden birine şu örneği vermek dikkat çekici olacaktır: “*Dâğlar halkası geydürdi zırhlar tenüme / Cebe satmak nic’olur göstereyin düşmenüme*” beytindeki I. teklik şahıs emir/istek eki -*eyin* eki içerdiği şekil itibarıyla eski Türkçe dönemine kadar indirilebilirken bugün artık yerini -*eyim* şekline bırakmıştır. Bu örnek, hem geçmişteki bir ögenin metinde yer alması bakımından hem de kullanımın bugüne ulaşamamış olması bakımından dikkat çekicidir.

“*Bu emre ey dil olduñ çünkü me’mür/Dürüş kim oldu el-me’mür ma’zür*” beytinde “çalış-” anlamındaki *dürüş-* fiili de yine Eski Anadolu Türkçesinde yani bir önceki dönemde kullanılan ama bugüne ulaşamayan bir başka kullanımı göstermektedir. Bu örnek, gramer şekillerinin yanında söz varlığında da görülen bir şekil olması bakımından ilgi çekicidir. Bu ve buna benzer arkaik şekillerin sayısını örneklemeler yoluyla artırmak suretiyle incelemek günümüzdeki tarihî gramer araştırmaları için de yararlı olacaktır.

Anahtar Kelimeler:

Sehî Bey, eskicil biçim, tarihî gramer araştırmaları.

ABSTRACT

Our classical literature with its given works, today not only for litterateurs but also for us linguists has an identity of rich source. While various features of the era like countless datas belonging to social life and other cultural values can be followed with the help of these texts, furthermore, archaic features seen in vocabulary and some grammar forms are

* 10-12 Mayıs 2012 tarihleri arasında düzenlenmiş Türkiye Cumhuriyeti Ordu Üniversitesi Uluslararası Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu (Prof. Dr. Mehmed Çavuşoğlu Anısına)'nda sunulmuş “Sehî Bey Dîvânı’na Yansıyan Arkaik Unsurlar” adlı bildirisinin değiştirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

* Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Giresun / TÜRKİYE

subjects worth for being studied. *Sehî Bey Dîvân* about which also we discussed in the frame of this subject, contains important datas from the aspect of having alive archaic elements in Turkish language in XVI. century. It will be noteworthy to give an example for one of archaic forms frequently seen in *Dîvân*: Whilst in the stave of “*Dâğlar halkası geydürdi zirihlar tenüme / Cebe satmak nic’olur göstereyin düşmenüme*” first oneness character order/wish affix –*eyin* affix as at its own form can be diminished to old Turkish era, today now it left its place to –*eyim* form. This example is noteworthy in terms of both an element in the past having placed in the text and also its usage couldn’t have reached today. *esle* word meaning “to listen” in the stave of “*Hakkıla ger hak olmag istersen/Zikr-i Hakk eyle sözimi esle*” also shows another usage again in Old Anatolia Turkish namely having used in the former era but not able to have reached today. This example, besides grammar forms in terms of being a form seen also in vocabulary is interesting. It will be beneficial for also today’s historical grammar researches to study by increasing the number of these and similar to these archaic forms with samples.

Key Words:

Sehî Bey, archaic morphemes, research in historical grammar.

РЕЗЮМЕ

На сегодня классическая литература богатый источник не только для литераторов, но и для языковедов. В этих произведениях можно соблюдать некоторые особенности общественной жизни и другие культурные ценности того времени. Наряду с этим встречаются некоторые архаические грамматические формы. Диван Сехи Бейя XVI-го века содержит в себе значительные примеры для исследования архаических форм турецкого языка. Например в диване часто встречается следующая форма: “*Dağlar halkası geydürdi zirihlar tenüme/Cebe satmak nic’olur göstereyin düşmenüme*”. В этом двустипий первый повелительный аффикс множественного числа – *eyin*, как аффикс старо турецкого, а в современном турецком языке принял форму – *eyim*. Он пример одного из членов предложения старого образца и как недействующего в современном языке. В двустипии “*Bu emre ey dil oldu çünkü memur/Düriş kim oldu el-me’mur ma’zür*” глагол “*Düriş*”, имеет смысл как “*çalış(работай)*”, тоже употреблялся в форме старого анатолийского турецкого языка, а сегодня встречается уже в изменённой форме. Подобные архаические примеры важны для исследования грамматических и лексикологических форм турецкого языка.

Ключевые слова:

Сехи Бей, древняя форма, грамматические исследования

Giriş:

Sehî Bey, XVI. yüzyıl divan edebiyatının önemli simalarından biridir. Doğal olarak onun söz varlığına atfedilecek bu çalışma da XVI. yüzyıl Osmanlı toplumunun söz varlığının bir kısmına onun şiirleri üzerinden bir bakış olacaktır. Bu yönüyle şair üzerinden dönemin Osmanlı toplumunun söz varlığına bakılacak olması bu çalışmanın önemini biraz daha artırmaktadır denebilir.

Örneklere geçmeden önce çalışmanın bakış açısını oluşturan arkaizm teriminin sınırlarının çizilmesi faydalı olacaktır. Terimin anlamını *Türkçe Sözlük*'te iki şekilde bulduğu görülmektedir.

Fransızca *archaisme* sözcüğünün alıntılanması olan *arkaizm*'e *arkaik* sıfatı üzerinden edebiyatta şöyle bir anlam yüklenmiştir: “2. ed. Konuşulan ve yazılan dilde, kullanımdan düşmüş olan (eski söz veya deyim)” (*Türkçe Sözlük* 2011, 153)

Sözcüğün ikinci anlamı ise biraz daha genel bir çerçeve çizmektedir: “Kullanıldığı çağdan daha eski bir çağdan kalma bir biçimin, bir yapının özelliği” (*Türkçe Sözlük* 2011, 153)

İki tanımın ortak yönü, arkaizme konu olan malzemenin geçmişle olan ilintisidir. İkinci özellik ise kullanıldığı çağ ile olan ilgisinin bu eskicil özelliğine bakarak kesilmiş olmasıdır. Aşağıda da değinileceği üzere bu eskiciliğin ölçütü ne olmalıdır? Mesela Eski Türkçede kullanılan her şekil, Sehî Bey zamanı için arkaik bir unsur olarak değerlendirilebilir mi? Bu ve buna benzer problemler araştırmaya bir sınırlama getirmeyi zorunlu kılmaktadır. O yüzden arkaizme esas oluşturan zamanı o güne göre değil bugünü esas alarak belirlemek ve arkaik unsurları zamanımıza ulaşamayanlar olarak sınırlamak sağlıklı olacaktır. Öyleyse Sehî Bey için eskicil unsurlardan bugüne ulaşamayanlar olarak bir sınırlama yapılırsa çalışmanın genel hatları da belirlenmiş olur (Arkaizm konusunda farklı yaklaşımlar için bk. Ölmez 2003, 135-138; ağızlarda bir örnekteki uygulama için bk. Akar 2011, 305-309).

Arkaizm konusunda bir başka problem ise daha önce de dile getirilmiş olan (Argunşah 2003, 26-31) eskimiş kaydının nasıl belirleneceğidir. *Türkçe Sözlük*'te geçen ve eskimiş kaydı düşülen *muhasara* veya *muhasabe* sözcükleri gibi dil malzemelerinin eskidiğine neye bakıp karar verilecek? Bu probleme yazı dilinde kullanımdan düştüğü düşünülen ve ağızlarda yaşayan şekiller de eklenebilir. Aşağıda örnekleri verilecek olduğu üzere *eslemek* fiili gibi seçimlerin ağızlardaki kullanımına bakıp konuşma dilindeki kısmi kullanım problemi nereye yerleştirilmelidir? Bu ve buna benzer problemleri sağlam bir temele oturtmak çalışmanın sıhhati açısından zorunludur.

Öncelikle çalışmada Türkçe söz varlığı ve şekillerin ele alınacağı belirtilmesi yararlı olacaktır. Bunun dışında sözcük için “eskimiş” kaydı gibi öznel bir değerlendirme yerine malzemenin *Türkçe Sözlük*'te yer alıp almama durumu sözcüğün arkaik bir veri olarak incelenmesinde ölçü kabul edilecektir. Bununla beraber inceleme altına alınan malzemenin karşılaştırılmasında ağız söz varlığına dair kaynaklara da başvurulacak fakat ağızlardaki bu kullanım arkaizme engel sayılmayacaktır. Bir başka nokta da dil bilgisi şekillerinde arkaizm modern dil bilgisi çalışmalarına göre belirlenecektir.

1. İnceleme Alanı ve Yöntem:

Türkçe söz varlığı ve şekiller üzerinde durulacağı daha önce ifade edilmişti. *Sehî Bey Dîvânı*'nın seçilmesinin sebebi, şüphesiz şairin yaşamının dil tarihi içinde Osmanlı Türkçesinin başlangıç denilebilecek bir dönemine tekabül etmesi ve zengin söz varlığı içinde aranan malzemeye rahatça ulaşılabilecek olunmasıdır. Divan edebiyatının dil özelliklerine sahip olmasının yanında şair, çalışmanın da konusunu oluşturan çağına göre eski sayılabilecek dil malzemesine de eserinde bolca yer vermiştir.

Çalışmada tutulacak yol ise belirlenen verilerin kullanımlarına dair bilgileri aktardıktan sonra metindeki örneklere yer vermek, ardından da varsa ağızlardaki kullanımları üzerinde

durmak şeklinde olacaktır. İlk bölümde incelenecek dil bilgisi şekilleri için de dil bilgisi kaynaklarından faydalanılarak genel bir çerçeve çizdikten sonra örnekleme yapılacaktır.

2. Eklerde Görülen Arkaizm Örnekleri:

Dil bilgisi şekillerinin eskiyip dilden düşmesi söz varlığına göre biraz daha fazla zaman almasının yanında sayısındaki sınırlılık sebebiyle kullanım alanı dışına itilenlerin sayısı biraz daha düşük olmaktadır. Önemli olan bu iki sebep “sayıca az olanın sıklıkla kullanımı” şeklinde bir maddede birleştirilebilir. Buna rağmen sayıca az olsa da dil kullanıcısı, bazı gramer şekillerini zaman içinde terk edebilmekte yerlerine yenilerini ikame edebilmektedir.

Şehî Bey Dîvânı'nda rastlanan fakat bugün kullanılmayan şekillerin çeşitçe sayısı yirmi beşi bulmaktadır. Bir kısmının ağızlarda yaşadığı belirlenebilen dil bilgisi şekillerinin bugün için ölçünlü dilde kullanımından bahsetmek pek olası değildir. Örnekler kip, şahıs ve zarf-fiil eklerinde görülen arkaizimler olmak üzere çeşitli başlıklar altında toplanabilir. Sayının yirmi beşi bulmasının altında şüphesiz kiplere göre değişen şahıs eklerinde görülen çeşitlilik yatmaktadır. Dört başlık altında toplanabilecek örneklerin *Dîvân*'daki gösterimi şöyledir:

2. 1. Şahıs Eklerindeki Arkaizm Örnekleri:

I. şahıslarda görülen örnekler genellikle kiplere göre çeşitlilik göstermektedir. Emir veya istek şekilleri (Bu konudaki tartışmalar için bk. Ercilasun 1994: 3-9) I. şahıslardaki kullanımı Eski Türkçeye kadar götürülebilecek *-ayın* ekinin örnekleri şöyle yer alır:

Âb-ı luṭfindan anuñ ben niye **nevmîd olayın**

Himmet-i ḥânına müstağrak iken bay u geda (Yekbaş 2010: 94) beytinde *nevmîd olayın* yüklemi,

Yolunda **nişâr eyleyeyin** cânımı cânâ

Sen dil-beri sevdi diyeler baña nihâyet (Yekbaş 2010: 192) beytinde *nişâr eyleyeyin* yüklemi,

Bir iki taş şu **dökeyin** diyü yâr ayağına

Yüz sürüp ḥidmet ider göz yaşı ḥammâmlara (Yekbaş 2010: 317) beytinde *dökeyin* yüklemi,

Niçe dil-bend oluban ‘aşîka zülfün geçe bend

Göreyin dil bu güne uğraya ol şâne gibi (Yekbaş 2010: 340) beytinde *göreyin* yüklemi,

Çeşm-i mestûn külbe-i dilde içerse ḳanımı

Bağrumı tennür-ı ğamda **ideyin biryân** ana (Yekbaş 2010: 185) beytinde *biryân ideyin* yüklemi,

...

İtdi dîvâne beni ol ḥat u ḥâl u göz ü ḳaş

N'**deyin** çare nedür veh **basayın** bağruma taş (Yekbaş 2010: 348) dörtlüğünde *n'deyin* ve *basayın* yüklemeleri, emir kipinin teklik I. şahsında çekimlere birer örnektir. Günümüzde

yazı dilinde kullanılmayan bu örneklerin Eski Türkçe döneminden başlayarak şairin içinde bulunduğu XVI. yüzyıla kadar varlıklarını korudukları bilinen bir gerçektir (Yapının dilek kipi olarak adlandırılması için bk. Von Gabain 2000: 79).

I. teklik şahıs için diğer çekimler de belirsiz geçmiş zaman, geniş zaman ve istek kipleri olarak şöyle gerçekleşmiştir:

Ayağa **düşmüşem** elümi al şefâ‘at it

Bir artuğ olsa şehlere itmez ziyân kılıç (Yekbaş 2010: 110) beytinde *ayağa düşmüşem* yüklemi,

Höş andum tîşe-i âhıla ol şîrîn-dehen gönlin

Çaya kesmekde **olmuşam Sehî** üstâdı Ferhâd’un (Yekbaş 2010: 253) beytinde *Ferhâd’uñ üstâdı Sehî olmuşam* yüklemine belirsiz geçmiş zamanda,

Vağti durur ki bende daği ‘**arż-ı hâl idem**

Ola ki vâkıf ola şehen-şâh-ı bağr ü ber(r) (Yekbaş 2010: 129) beytinde ‘*arż-ı hâl idem* yüklemi,

Büseye ağzuñla **itmeyem nizâ‘**

Sözümü cân ile itsen istima‘ (Yekbaş 2010: 246) beytinde *nizâ‘ itmeyem* yüklemi istek kipinde,

Her gice yaşum işigün toprağına şu serper

Şubh olunca kirpigümle yüz urup **pâk eylerin** (Yekbaş 2010: 280) beytinde *pâk eylerin*,

Çatı dîvâne idi bend olalı zülfünde

Delü gönlüm **umarın** bir pere uşlana gibi (Yekbaş 2010: 340) beytinde *umarın*,
Zülf-i dil-ber fitneyi kesmezse ağlar **varurın**

Ana kim oldur penâh-ı ‘adl ü dâd u mülk ü dîn (Yekbaş 2010: 159) beytinde *varurın* yüklemeleri geniş zamanın teklik I. şahsıyla çekimlenmiş şekillerdir. Bugün kullanılmayan şekillerin içinde özellikle istek kipinin yerini emir şeklinin almış olması üzerinde durulmaya değer bir konu oluşturur denilebilir.

Diğer şahısların çekiminde de benzeri bir durumun olduğu görülmekte olup konuyla ilgili örnekler şöylece sıralanabilir:

Çadrimüz bile **olavuz** der-i cânânda ‘**azîz**

Şatabilürsek eger yâra Sehî kendüzümüz (Yekbaş 2010: 236) beytinde ‘*azîz olavuz* yüklemi I. çokluk şahıs istek kipinde,

Görmeye diyü gün yüzün biz gönlümüzden kaçaruz

Kurtulmazuz sayeden bekler durur bir yanumuz (Yekbaş 2010: 237) beytinde *kurtulmazuz* yüklemi I. çokluk şahıs olumsuz geniş zamanda,

Niceler şîrîn leb-i dil-dâra cânlar virdiler

‘Aşk meydana **Şanman** yalnız ferman imiş (Yekbaş 2010: 240) beytinde *sanman* yüklemi II. çokluk şahıs emir kipinde,

Çana girdi ħāk-i pāyin gözlerüm kuĥl itmedi

Dōstlar ĥayr itmez āĥir **gōresiz** ol ħan ana (Yekbaş 2010: 185) beytinde *gōresiz*,

Ölse bir sengîn-gōnül servün hevāsından Seĥî

Bi’llāĥî ey serv-i men mermer **yapasız** türbetin (Yekbaş 2010: 284) beytinde *yapasız* yüklemli ise II. çokluk şahıs istek kipinde çekimlenmiş olup yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi bu şekillerin bugün yazı dilinde kullanılmadığı burada ifade edilmelidir.

2.2. Kip Eklerindeki Arkaizm Örnekleri:

Şahıs eklerine dair örnekleri verirken bir kısımdan dolayı olarak bahsedilen şekillerin tekrara düşmemek için burada yeniden üzerinde durulmayacaktır. Şu kadarı ifade edilmelidir ki istek kipine dair verilen örneklerde bugün için büyük değişimler olmuştur. Bu şeklin dışında kalan iki şekil ise belirli geçmiş zaman veya anlama göre belirsiz geçmiş zaman ve gelecek zaman eklerinde görülmektedir. Günümüzde kullanımdan düşmüş ve arkaik örnekler arasına karışmış gözükten şekiller için şu örnekler verilebilir:

Nebîler olmağičün ana ümmet

Olupdur enbiya silkine **temmet** (Yekbaş 2010: 74) beytinde geçen *temmet olupdur* yüklemi arkaik bir yapıyı içinde saklar. Bu şekle belirlemelere göre (Eckmann 1998: 206; ayrıca bk. Ata 2002: 74) ilk defa Harezmi Türkçesi metinlerinde rastlanmıştır. Bu şeklin Harezmi Türkçesindeki “-p Zarf-fiil eki + turur + şahıs zamiri” kalıbından kısaldığı anlaşılmaktadır. *Divân*’da geçen bir diğer örnek bu ilk şekle daha yakın durmaktadır:

İşigün ehl-i şafāya **olup durur Ka’be**

Anun-çün oldi Necef kıble-gāĥ-ı ĥācet-ĥāĥ (Yekbaş 2010: 82) beytinde *olup durur* yapısının kullanımı açıkça görülmektedir.

Bugün Kars ili gibi ağızlarda da (Ercilasun 2002: 171) rastlanan şeklin yazı dilinde kullanımdan düştüğü anlaşılmaktadır.

Belirsiz geçmiş zaman ekiyle aynı akıbete uğramış bir diğer yapı ise gelecek zaman eki *-IsAr*’dır:

Şerbet-i dil **leb-i ĥabîb olısar**

Derdüme emsem ol **ĥabîb olısar** (Yekbaş 2010: 228) beytindeki gelecek zaman eki *-IsAr*’ın kullanımı Oğuz’la ilişkilendirilmek kaydıyla (Eckmann 1998: 204 ayrıca bk. Ata 2002: 78) Harezmi Türkçesine, muasırı olarak da Eski Anadolu Türkçesine kadar indirilebilir. Yerini *-AcAk* gelecek zaman ekine bırakacak olan yapı da bu anlamda bugüne ulaşmayan arkaik bir şekil olarak metinde yerini almıştır.

2.3. Zarf-fiil Eklerindeki Arkaizm Örnekleri:

Kip ve şahıs işaretlerindeki arkaizm örneklerinden sonra zarf-fiil eklerindeki arkaizm örnekleri de dikkat çekicidir:

Çadri şeh-bāzı şıĥâr itmege **pervāz idicek**

Nesr-i Tāyir göge çıkmag ile kırtulmaya (Yekbaş 2010: 90) beytinde *pervāz idicek* zarf-fiilinde kullanılan *-IcAk* eki Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki kadar hâlâ sıklıkla kullanımına ilişkin örnekler aşağıda da gösterilmeye çalışılacaktır. Yapı, zamanla yerini *-IncA* veya *-DIğIndA* şeklindeki zarf-fiil eklerine bırakmıştır. *-AcAk* gelecek zaman ekine de benzerliğiyle dikkati çeken ekin arkaizme uğramasında diğer zarf-fiil eklerinin daha sık kullanımı yanında, bu benzerliğin etkisine yenik düştüğü de ileri sürülebilir. Bu yapının örneklerini şu şekilde artırmak mümkündür:

Yüzünü **göricek** şifa gördüm

Dil marîzine hōş [devā] gördüm (Yekbaş 2010: 147) beytinde *göricek*,

Eyerlenüp **yola çıkıcağ** cümle cife-hör

Her birisi yanumca gelüp şaf tıutup gider (Yekbaş 2010: 128) beytinde *yola çıkıcağ*,

Dil-i bîmāra lebün hoşkasını ‘**arz idicek**

‘Aceyley irişür merhem-i vaşlun ciğere (Yekbaş 2010: 310) beytinde ‘*arz idicek*,

Dülbendin ol şanem ki **şarıcağ** kabā şarar

Var ise yine anı şararsa kabā şarar

Sultān-ı heft-kışver-i ‘ālem degül midür

Şol kimse ki anun gibi bir pâdişâ **şarar**... (Yekbaş 2010: 352) dörtlüğünde ise *şarıcağ* zarf-fiilleri bu arkaik yapıyı içlerinde barındırmaları sebebiyle dikkat çekici örneklerdir.

Bir başka arkaik yapıya *-uban* zarf-fiil eklerinin kullanımında şahit olunmaktadır:

Degnegün dayanup mihr ü meh kapun bekler

Birisi gice biri gündüz **oluban hâcib** (Yekbaş 2010: 86) beytinde *hâcib oluban* zarf-fiilinde geçen şekil, Uygur Türkçesi döneminden itibaren takip edilebilmektedir (Sertkaya 1994: 335-352). Ek bugün Yeni Uygur Türkçesi gibi bazı lehçelerde görülebilmeye karşın Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüştür. Ekin metindeki diğer kullanımları da ilgi çekicidir:

Zühd ü taqvâyı **dişār eyleyüben** fazlı şi‘ār

Gey yaraşur sarıa bu hil‘at u devlet hağğa (Yekbaş 2010: 94) beytinde *dişār eyleyüben*,

Yarı ağyār ile görsem ölürin gayret ile

Kendümi **unuduban** yoğ olurın hayret ile (Yekbaş 2010: 349) beytinde *unuduban*,

(D)erhem itdi bu söze incindi

Süciyüben ziyāde kıcındı (Yekbaş 2010: 364) *süciyüben* zarf-fiilleri yine arkaik şekilleri barındırmaları bakımından benzeri bir durum arz etmekte denebilir.

-UbAn yapısından sonra *-I* zarf-fiil ekinde farklı bir durumla karşılaşılmaktadır. Bilindiği üzere (Ergin 1977: 328) bu ekin müstakil kullanımı Türkiye Türkçesinde söz konusu değildir (Bu konuda bk. Korkmaz 2009, 174). Ancak *aliver-*, *çekiver-* gibi tezlük bildiren iki fiili birbirine bağlamakta kullanımı görülmektedir. Bağlama görevinin dışında müstakil zarf-fiil yapan şu örnekler bu anlamda dikkat çekicidir:

Emr-i neffâzına râm oldı ħalâyık yek-ser

Ki gelür **yüz süriyü** işigine şubĥ u mesâ (Yekbaş 2010: 94) beytinde *yüz süriyü* deyiminde,

İtleründen gizlü gelse küyüne düşmen n'ola

Döstüm çünki bilürsin **görini** gelmez *każā* (Yekbaş 2010: 183) beytinde yapının *görini gelmez każā* deymi içinde, *görini* şeklinde yerini almış olmasının yanında ünlü uyumuna uymuş olması da dikkatlere sunulması gereken bir başka özellik sergilemektedir.

Üzerinde durulmaya değer bir başka yapıyı *-Dikda* zarf-fiil eki oluşturmaktadır. Karahanlı Türkçesinden itibaren 1950'li yıllara kadar (TBMM 1953: 139) tanıklanabilen yapı, bugün için yerini iyelik ekli kullanımlara bırakmıştır (Korkmaz 2009: 1032-1033). Belli başlı örnekleri şöyle sıralamak mümkündür:

Egine **dikdükde** devlet ħil'atin itmiş ħudā

Ĥilm dāmen ma'delet ceyb ü seĥāvet āstfn (Yekbaş 2010: 159) beytinde *dikdükde*,

Küy-ı yāre ey şabā **vardıkda** luĥ it ħālüm an

Ol meh-i bî-mihr ola ben zerreyi bir gün aña (Yekbaş 2010: 184) beytinde *vardıkda*,

Ĥüsnüni **gördükde** böyle ĥayret almışken beni

Gün yüzün māhiyyetin ben nice idrāk eylerin (Yekbaş 2010: 280) beytinde *gördükde*,

Ĥüzātı **emr itdükde** gāzāya

İşidüp ehl-i küfrün benzi şoldı (Yekbaş 2010: 361) beytinde *emr itdükde* zarf-fiillerinde karşılaşılan şekiller yine arkaizm örnekleri olma bakımından ilgi çekicidir.

2.4. Diğer Şekillerdeki Arkaizm Örnekleri:

Yukarıdan beri bahsedilen şekillerin dışında ek durumunda başka arkaizm örneklerine de rastlamak mümkündür. Bunlardan ilk sırada çeşitli yapım eklerine yer vermek yararlı olacaktır:

Ĥoma bu bādiye-i ġamda anı ser-gerdān

Murāda **irgür** o miskini ana eyle nigāĥ (Yekbaş 2010: 82) beytinde *ir-* fiiline getirilen ettirgenlik eki *-gür* Eski Türkçe metinlere (Von Gabain 2000: 59) kadar götürülebilirken artık yerini diğer ettirgenlik eklerine bıraktığı ileri sürülebilir.

Bir başka arkaizm, 'gibi' anlamında kullanılan *-cİlAyIn* ekinde görülmektedir. Eski Anadolu Türkçesi boyunca çok sıkça kullanılan yapı bugün için kullanımdan düşmüşken eserdeki örnekleri şöyledir:

Bir günü zāhir eyledün iki hilālden

Devr-i kamerde **sencileyin** kim yazar nişān (Yekbaş 2010: 155) beytinde *sencileyin*,

Bir tāze serv dikdi Seĥi bāġ-ı vaşfa kim

Görmedi hergiz **ancılayın** rüzgār serv (Yekbaş 2010: 164) beytinde *ancılayın* örneklerinde kullanılan yapı, 'gibi' edatının da etkisiyle bugün için kullanım dışına itilmiştir.

Son olarak araç durumu eki *-n*'nin kullanımıyla ilgili örneklerle eklerdeki arkaizm bölümü sonlandırılabilir. Bilindiği üzere kullanımı Eski Türkçeden bu yana takip edilebilen araç durum eki *-n* bugün için yerini *-la*'ya bırakmış olup yapı *yazın*, *kışın* gibi şekillerde donmuştur. Eserdeki örnekleri ise şöyledir:

Pāk olmağın ol zāt-ı şerifün çok ezelden

Dünyāya bulaşdırmadun el hācī Efendi (Yekbaş 2010: 85) beytinde *pāk olmağın*,

‘Arızuñdan reng ü bü **uğurlamağın** rüzgār

Başına taşlar geyürdi eylemez ikrār gül (Yekbaş 2010: 135) beytinde *uğurlamağın*,

Bir dem ārām it Sehī yanında gitme sevdüğüm

Dār-ı dünyā **sensizin** bir künc-i miñnetdür baña (Yekbaş 2010: 187) beytinde *sensizin* yapılarında görülmektedir. Yukarıdaki kullanımlardan farklı olarak *sensiz* sözcüğüne eklenmiş olan araç durumu eki için bugünkü anlamlandırmayla işlevsizdir denilse yanlış bir belirleme yapılmış sayılmaz.

3. Söz Varlığında Karşılaşılan Arkaizm Örnekleri:

Dillerin doğasında çeşitli sebeplerden kaynaklanan sözcük ölümü olayına rastlanabilmektedir. Kavramaları karşılarken sözcükler tek başlarına bu görevi üstlenmezler. Aynı kavram için birçok kullanım da söz konusu olabilir. Esas olan kavramın karşılanmasıdır. Bu anlamda Türkçede geçmişten günümüze kavramları karşılarken farklı kullanımlar arasından çeşitli seçimlerde bulunmuştur. Ve geride kalanlar, bugün ele alınacak örneklerde görüleceği üzere ya tarihî metinlerde kendilerine yer bulur ya da ağız söz varlığında genellikle giderek daralan bir çerçevede sıkışıp kalır. *Sehī Bey Divānı*'nda da bu açıklamaya örnek oluşturacak kullanımların sayısının oldukça yüksek olduğu söylenebilir. Bunlardan bazıları anlam ve sayfa numaralarıyla¹ şu şekilde sıralanabilir:

dürüş- ‘çalış-’ (77), *iñen* ‘çok’ (86) *y(i)lte-* ‘harekete geçir-’ (88) *tam-* ‘damla-’ (91), *gey* ‘çok’ (94), *toylan-* ‘nimetlen-’ (99), *yab yab* ‘yavaş yavaş’ (100), *kağıld-* ‘sıçrat-’ (110), *taş* ‘dış’ (117), *yatlu* ‘kötü’ (117), *c(i)v c(i)v* ‘sürekli olarak’ (118), *örü tur-* ‘ayağa kalk-’ (124), *yaraklan-* ‘hazırlan-’ (130), *karsa-* ‘El çırp-’ (135), *bitit-* ‘nasip et-’ (168) *tek* ‘gibi’ (168), *dögün* ‘dağlamakla açılan yara’ (187), *alda-* ‘aldat-’ (190), *burtar-* ‘yüzünü buruşturmak’ (198), *karaçı* ‘gönül alan’ (203), *çigzinmek* ‘dönmek’ (206) *il-* ‘dokun-’ (217), *emsem* ‘ilaç’ (219), *gözüngü* ‘ayna’ (225), *yalman-* ‘dilen-’ (229), *sermen-* ‘sıvan-’,

çeler- ‘göz açılıp parlamak’ (249), *tañ* ‘hayret’ (252), *okış-* ‘say-’ (254) (*kağdaş okuşmak* deyimi için *krş.* Dilçin 1983, 127), *tolu* ‘içki dolu kadeh’ (259), *sep-* ‘serp-, saç-’ (280), *güvleyüp düş-* ‘aşırı istemek’ (310) (*güvleye düşmek* için *bk.* Dilçin 1983, 104), *irte* ‘gelecek sabah’ (313), *kannış* ‘naz’ (313), *agran-* ‘eriş-’ (366), *yasdan-* ‘yaslan-’ (367), gibi *Türkçe Sözlük*'te bulunmayanların yanında *yel-* gibi, *göynük* gibi kimi ‘halk’ kimi de ‘eskimiş’ kaydı düşülmüş birçok sözcüğe rastlamak mümkündür.

4. Deyimlerde Görülen Arkaizm Örnekleri:

Kavramın esas olduğu, söz varlığının değişmek ve bir kısmının kullanımdan düşmek durumunda bulunduğu yukarıda ifade edilmişti. Fakat bu söz varlığından bir kısmı var ki bunları sadece sözcük boyutunda ele almak genel resmi görmeye engel oluşturur. Çünkü bu sözcüklerin bir kısmı, içinde kalıplaştıkları deyimlere aittirler. Bu sebeple değişmeleri veya

kullanımdan düşmeleri sadece sözcük boyutunda ele alınmamalıdır. Bunlar deyimlerin zaman içinde gösterdikleri değişimin birer göstergesi veya belirleyeni olarak kabul edilmelidir. İşte bu açıklamaya göre, değişim gösteren ve ilk şekilleri geçmişte kalması yönüyle arkaik sayılabilecek bazı deyimler şu şekilde örneklendirilebilir:

Cevr-i gâmzenen kırudum üstüñân oldum bu çağ

Bana rahm it pâdişâhım **sünüğe irdi bıçağ** (Yekbaş 2010: 370) beytinde geçen *bıçağ sünüğe irmek* deyiminin durumu oldukça ilgi çekicidir. Burada değişen iki unsurdan *sünük sözcüğünün* arkaizme uğraması, yukarıda ifadesini bulduğu üzere sadece sözcüğün tek başına arkaizme uğraması olarak değerlendirilmemelidir. Bugün *bıçak kemiğe dayanmak* şeklinde kullanılmasına bakarak deyim ilk hâlinin kullanımdan düşmesi, arkaizm örnekleri içine sokulmalıdır. Buna benzer bir duruma yine şu örnekte rastlanır:

Elmâs-ı tîğ-i şî'rüm Zâfî'yi itdi şağır

Albız kulağına kurşun dinür meşeldir (Yekbaş 2010: 366) beytinde geçen *albız kulağına kurşun* şekli, yerini bugün *şeytan kulağına kurşun* söyleyişine bırakarak arkaizme uğramıştır denilebilir.

Tîr-i gâmzen deldi bağrum cevriye hey pür-belâ

Oldı şöyle eyle kim **ne sîh yansun ne kebâb** (Yekbaş 2010: 100) beytinde *ne sîh yansun ne kebâb* deyiminde Türkçe *şiş* sözcüğünün *sîh* yerine kullanılmasıyla artık bu şeklin de geçmişteki örnekler arasına katıldığı söylenebilir.

Deyimlerdeki bir sözcüğün değişimiyle arkaizme düşen şekle bir başka örnek olarak şu kullanım verilebilir:

Yaraya n' için lebün tuz ekmege hâlün komaz

Yoğsa göz göre benüm **itmek mi doğrar kanuma** (Yekbaş 2010: 307) Bugün *kanına ekmek doğramak* şeklini almış deyim bu haliyle arkaizme uğramıştır denebilir.

Buna benzer bir kullanımın “Çeşmümi kanlu yaşum itse n'ola garğa-i âb / Bu meşeldür güzelüm **şulu sünük şuda yiter**” beytinde geçen *Şulu sünük Şuda yiter* tabirinde olduğu söylenebilir. Deyim, bugün tamamen kullanımdan düşmüştür.

İtleründen gizlü gelse küyuna düşmen n'ola

Döstum çünkü bilürsin **görini** gelmez kaçâ (Yekbaş 2010: 183) beytinde *görini gelmez kaçâ* atasözü bugün için *kaza geliyor demez* şeklini almıştır. Bu yönüyle atasözünün ilk şekli arkaizme uğramıştır.

Ye- fiiliyle kurulmuş deyimlerdeki değişim dikkati çekmektedir. Öyle ki Farsça *horden* mastarıyla kurulmuş keder, hüznün, tasa anlatan deyimlerinin Türkçeye çevirisi *yemek* fiili üzerinden olmuştur. *Gam yememek* deyimini bir tarafa bırakılacak olursa bu deyimlerde *çek-* fiili *ye-* fiilinin yerini almıştır. Şu örnekteki şekil de bu anlamda ilgi çekicidir:

Çatlu kıl ağzımı bir büseyle **guşşan çok yidüm**

Çün yine efyün geredür döstum çatlu yine (Yekbaş 2010: 300) beytinde *gussa yemek* şekli deyim eski hâlini vermekte olup bugün *gussa çekmek, kaygı çekmek, husa çekmek, tasa çekmek* gibi şekilleri ağızlarda ve yazı dilinde tespit etmek mümkündür.

Bir başka örnek “Şaklar sıfâl-i dilde ciger kanın âl ile / Benzer ki gamze neşteri kanuma **yirer aş**” (Yekbaş 2010: 240) beytindeki *aş yir-* deyimidir. ‘Aşerme’ anlamındaki ‘aş yerikliği’ (Dilçin 1983, 15) deyimine bakıp *aş yir-* deyimine ‘iste-’ anlamı verilebilir.

Sonuç:

1. Tarihî metinlerin, içlerinde barındırdıkları birbirinden değişik söz varlığı ve biçimbirimlerin bu açıdan incelenmeye ihtiyacı olduğu ortadadır.
2. Söz varlığının ve şekillerin yanı sıra bazı deyimlerin durumu da incelenmeyi gerektirmektedir.
3. Kalıplaşmaya uğramış deyimlerin değişimden önceki ilk şekilleri de gösteriyor ki; kalıplaşma süreci hâlâ belirli deyimler için sonlanmamıştır.

NOTLAR

¹ Sayfa numaralarının belirlenmesinde Yekbaş yayını esas alınmıştır.

KAYNAKLAR

- AKAR Ali: (2011). “Ağızlardaki {-diklîğIn} Zarf-Fiil Ekinin Yapısı” *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 6/1, p. 305-309.
- ARGUNŞAH Mustafa: (2003). “Türkçe Sözlüklerin İçeriği ve Sınırları?”, *Cumhuriyetimizin 80. Yılında Türkçemiz Sempozyumu*, Anadolu Çağdaş Eğitim Vakfı, 3-4 Mart 2003, Ankara, s. 26-31.
- DİLÇİN Cem: (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay. ECKMANN Janos: (1998). “Harezmi Türkçesi”, *Tarihî Türk Şiveleri*, (hızl.: Mehmet Akalın), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- ERCİLASUN Ahmet Bican: (2002). *Kars İli Ağızları -Ses Bilgisi-*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay.
- ERCİLASUN Ahmet Bican: (1994). “Türkçe’de Emir ve İstek Kipi Üzerine”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ocak, C. 1994/1, S: 505, s. 3-9.
- ERGİN Muharrem: (1977). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, Minnetoğlu Yay.
- KORKMAZ Zeynep: (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay.
- ÖLMEZ Mehmet: (2003). “Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine”, *Mustafa Canpolat Armağanı*, hz: A. Ata, M. Ölmez, Ankara 2003, s. 135-142
- SERTKAYA Osman Fikri: (1994). “-an / -en Ekli Yeni Şekiller ve Örnekleri Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1989, s. 335-352.
- TBMM (1953), *Düster Üçüncü Tertip Cilt 34 (Kasım 1952-Ekim 1953)*, Ankara. TDK (2005), *Türkçe Sözlük*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay.
- VON GABAIN Annemarie: (2000). *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev: Mehmet Akalın) Ankara, Türk Dil Kurumu Yay.
- YEKBAŞ Hakan: (2010). *Sehî Bey Dîvânı*, İstanbul, Kitabevi Yay.